

[0629]

DE STAVERING FAN IT HYNLJIPPERSK

Foar de útjefte fan it *Hylper Wurdboek* hat de Fryske Akademy yndertiid in stavering fêststeld dêr't ik beswieren tsjin hie. Doe't ik dy nei foaren brocht die bliken dat ik der te let mei kaam, want it skriuwen fan it boek moast fuortgong hawwe. Wol krige ik yn de Dialektekommissje fan de Akademy de oantrûn om se yn in tydskrift buorkundich te meitsjen. Ta myn spyt hat it op skrift setten fan myn beswieren tige lang duorre: it wurdboek, gearstald troch Gosse Blom, is ûnderwilens útkommen. Fan gefolgen kin ik hjir no nei dat wurk ferwize lykas ek nei de bydrage *In Hylper stavering* fan Teake Hoekema yn *Us Wurk* 25 (1976) s. 66-72, 119-120, dêr't dy myn útstel yn hifket en omwurket.

Lange lûden foar [r]

Myn earste beswier jildt de notaasje fan it lûd yn *jier* ensfh. (Blom s. 7 fjirde skift earste rychje; Hoekema s. 70): *jier* [i.ə], *bear* [I.ə], *kuer* [ü.ə], *koer* [u.ə], *kleur* [ö.ə], *oars* [o.ə], *êrpel* [ɛ.ə], *böre* [ǝ.ə], *dôr* [ɔ.ə], *baere* [å.ə]. It foarbyld *oars*, dat in fokalisearre [r] hat is yn dat rychje net te plak; sjoen de fierdere foarbylden hie dêr *oar(e)* mei in útsprutsen [r] stean moatten. Fanwegen de tsjinstelling ta de útspraak fan de oerienkomstige Fryske wurden neamde ik de Hylper lûden 'strakke lûden', dus ienlûden en de stavering moat dan ek wurde *jiir*, *kuur*, *bare*, wylst dy fan de oare wurden sa bliuwe kin. Dy ienlûden wurde ek oanwiisd troch L.P.H. Eijkman yn *Phonetische beschrijving van de klanken der Hindeloopensche taal* (Amsterdam, 1913) yn § 106: [ku:r], [gəbò:rən], [bɔ:r], [hE:r], [flø:rəx]. Dêrby seit er yn § 96: 'De E: voór r (hE:r) is een enkelvoudige klank.' Yn de wurdlist fan T. van der Kooy Dz., *De taal van Hindeloopen* ('s-Gravenhage, 1937) fine wy dy ienlûden yn *jiir*, *béere*, *aiwentuur*, *koer*, *gebeure*, *óór*, *bööre*, *dòr*, *baare*. B. de Boer seit yn syn dissertaasje *Studie over het dialect van Hindeloopen* (Assen, 1950) s. 33: 'De lange klinkers luiden voor r niet anders dan voor de andere consonanten' en jout as foarbylden de wurden [fl:r] 'heit', [dɔ:r]/[dò:r] 'doar' op s. 22: [ɛ:rpəl] 'jirpel', [di:r] 'djoer', [tø:rə] 'tuorre', [ku:r] 'koer', [flü:rəx] 'fleurich', op s. 47 [ja:r] 'jaar', op s. 76 [ajwənty:r] 'aventoer', op s. 104 [ò:r] 'oar'. Oan *Dialecten van de Friese west- en zuidkust; het veldwerk* (tenei: DFWZ) fan prof. dr. K. Fokkema, gearfette fan prof. dr. H.T.J. Miedema en drs. T.J. Steenmeijer-Wielenga (Ljouwert, 1972) kin ik net folle bewiis ûntliene meidat de fonetyske notaasje net systematysk is. Oan party optekeningen docht lykwols bliken dat de wurdhandelaars wol foargoed strakke ienlûden heard ha. Wat mei de Standertfryske ortografy werjûn wurde kin wurdt dêrmei útbylde, mar it oare kriget gauris in bysûndere notaasje: op s. 45 *førsteven*, op s. 49 *feren* en *berepoat*, op s. 51 *smirreep*,

op s. 53 *skeeroutjen*, op s. 54 *sl:wier, leertjen* en *fiirdiveltjen*, op s. 61 *fò:lief* en op s. 65 *fiir*.

Fierders is de strakke útspraak ek te beharkjen op grammefoanplaat DBMP 10 *Friese dialecten* fan de Discotheek Dialectenbureau (Inst. voor Dialectologie, Amsterdam, 1974) yn wurden fan de neikommende rigels fan myn bylage (= stinsel 75248 fan de Fryske Akademy): *fôrjiir* (6, 7, 31), *jiir* (10, 15, 32, 36), *fiir* (61), *prebearen* (31), *fôr* of *foar* (49, 81), *oare* (6), *boeren* (16), *doere* (51,72) (= 'doare').

As wy it Hylper wurd *fiir* en it Fryske *fier* bar om bar útsprekke, is it ferskil te merkbiten oan de mûlboaiem en wol mei it tommelid (nei jo ta wizend) tsjin it weak fan it kin. By it Hylper [fi:r] is in evenredich opkommende en wer ophâldende spanning waar te nimmen, by it Fryske [fiər] fiele wy dêr in kwike stjit mei in reslute heving neityd, suver as in polsslach. Spanning en ûntspanning yn de mûlboaiem wurde troch Eijkman syn mjitapparatuere yn kurven werjûn. Sterke spanning betsjut dat de tonge omheech- en nei foaren drukt is, gjin (negative) spanning of soms heving it flak lizzen fan de tonge by it útsprekken fan it net artikulearre lûd [ə], sa't de earste faze de artikulaasje fan de [i] ynhâldt.

Sintralisearjende twilûden

Twilûden as yn Frysk 'fier' [fiər] wurde sintralisearjend of iepenjend neamd; se geane allegearre út op it net artikulearre lûd [ə]. It Hylpersk hat se yn lûdferbannen dy't gâns ôfwike fan de Fryske (sj. dêrfoar *Fonologie van het Nederlands en het Fries* ('s-Grav. ²1961) s. 146f) sa't bliken docht oan dizze skema's (de lêste trije útspraken murken mei * komme út P. Sipma, *Ta it Frysk I* s. 66) :

<i>Frysk</i>	[ɪ.ə]	[i.ə]	[u.ə]	[ð. ə]	[ü. ə]	[ʌ.ə]
<i>finaal</i>	dea	die	koe	goa	lue <i>Sh.</i>	bleau*
foar [m]	team	Riem				
[p] [b]	heap	Skiep				
[f] [v]	reaf	brief				
foar [k]	reak	Riek				keakelje*
[x] [g]	reach					
[ŋ]	eang	Rienk				
foar [n]	lean	Lien	loen	oan	fluen	sneon
[s] [z]	keas	kies	oes	poas	flues	
[t] [d]	leat	Liet	loete	poat	nuet	great*
[l]	keal	miel	foel	moal		deale*
[r]	kear	kier	koer	oar	kuer	kleur
foar stom-	keart	hiert	koert	smoart	kuert	seurt
me [r]	kears	hierst	koers	smoarst	kuerst	beurs
	kearn	wierne		foarn		

<i>Hlp</i>	[ɪ.ə]	[i.ə]	[u.ə]	[ð. ə]	[ü. ə]	[ʌ.ə]	[a.ə].	[ɔ.ə]	[ɛ.ə]
foar									
[x]									lêacht
[g]									
[k]									
[ŋ]									
[t]		lied	loete	poat			aete	sôed	
[d]									
[s]			toezen	boas			Aest	hôes	
[z]									
[n]		iend	moene	gewoan			haend	jôen	
[l]		skielik	stoel	koal			Aeltjen	ôelje	bêalich
[r]									
[r]- fok.	heart	Sierd	Sjoerd		Luurtske	beurt			êrste
<i>Hlp</i>	[ɪ.ə]								[ɛə]
foar									
[t]	betiad-								bèadden
[d]	de								
[s]	tiaster								kèaslik
[z]									
[n]	tjian								tjèan
[l]	Jildert								hèalden
[r]									
[r]- fok.	bird								erde

Behalven dat it Frysk minder sintralisearjende lûden hat en yn it Hylpersk de posysjes finaal en foar liplûden net foarkomme, is der it neikommende op te merken:

1. It twilûd [ɪ.ə] komt yn it Frysk yn alle posysjes foar: it twilûd [i.ə] mar yn ien posysje minder.
2. De oare fjouwer Fryske twilûden kinne finaal foarkomme, [ü.ə] en [ʌ.ə] pleatslik, mar binne goed fertsjintwurdige foar de tongtippebylûden.
3. Yn it Hylpersk komme de sintralisearjende twilûden praktysk allinne foar foar in tongtippebylûd - *lêacht* is in ûtsûndering - mar net foar [r]; dêrby dogge [ɪ.ə], [ʌ.ə] en [ü.ə] net mei, wylst [a.ə], [ɔ.ə] en [ɛ.ə] der by komme.
4. Der is noch ien faktor dy't laat ta de sintralisearjende twilûden, ntl. de fokalisaasje fan de [r], sawol yn it Frysk as yn it Hylpersk. As yn it Frysk wurdt de [r] yn it Hylpersk foar dentaal net útsprutsen. Stiet de Hylper [r] nei in foarlûd, [ɛ], [ɛ:], [ɪ], [ɪ:], [i:], [ʌ:], [ü:], lykas resp. yn *hert*, *êrste*, *bird*, *heart*, *Sierd*, *beurt* en

Luurtske, dan wurdt er ta [ə] of [ɰ] fokalisearre (Eijkman § 130). De sa ûntsteande twilûden jou ik uniformearjend wer mei resp. [ɛə], [ɛ.ə], [ɪə], [ɪ.ə], [i.ə], [ʌ.ə], [ü.ə]. It teken [ɰ], by Blom werjûn mei [ɔ̯], jout in [ə] wer dy't mear efter yn de mûle foarme wurdt; de tonge is dêrby wat tebeklutsen. It ferskil tusken [ə] en [ɰ] is te merken by fergeliking fan Frysk *wiet* en *Wierd*, *roet* en *beroerd* en de beide net-artikulearre lûden yn *de lever*: yn *wiet*, *roet* en *de heart* men in licht lûd, [ə], yn *Wierd*, *beroerd* en *lever* in djipper lûd, [ɰ].

Nei efterfokalen, lûden dy't mei de rêch fan de tonge artikulearre wurde, [u], [u:], [ò], [ò:], [ɔ], [ɔ:], en nei [a], [a:], bliuwt ek it [ɰ]-elemint alhiel wei, byg. yn *skûrde* [skudə] 'skuorde', *smoerde* [smu:də] 'smoarde', *borst* [bòst] 'boarst', *board* [bò:d] 'board', *bòrst* [bɔst] 'barst', *môrn* [mɔ:n] 'moarn', *hardst* [hatst] 'hurdst' en *faat* [fa:t] 'feart'.

It hat Eijkman west dy't it ferlern gean fan de [r] yn sokke gefallen oanwiisde (§ 130).² Mar de regel giet net yn alle gefallen nei in [u:] op. Eijkman stavert sels yn § 131 *Sjoerd* as [*ʃu.ət]. Ek wurde *beroerd* en *alderberoerdst* meast útsprutsen as [bə'ru.ɰt], [aldərbə'ru.ɰst]. Troch fokalisaasje fan de [r] ûntstiet yn dy gefallen dus nei [u:] it twilûd [u.ɰ].

De Boer fersmyt de sintralisearjende diftongen (s. 34, 39ff.) te fier. Hy skriuwt de twilûdspersepsje allinnich ta oan de ynfloed fan in tsjinoersteld artikulearre konsonant: ien mei in efterlike artikulaasje nei in foarfokaal lykas yn *iend* [i:Nt = i:nt], en mei in foarlike artikulaasje nei in efterfokaal lykas yn *joad* [jò:ət]. Troch sa'n foarming wurdt de promininsje fan it altyd apikale bylûd goed fergrutte. De kontrastearjende 'arrivé' fan, of oergong nei, de konsonant is foar De Boer de wiere oarsaak fan ús twilûdspersepsje; hy ûnderskaat de palatale, de felare en de neutrale arrivée.

In fynst fan De Boer wie it ûntdekken fan de foar oare Friezen opmerklike Hylper palatale [t], [d], [s], [z], [n] en [l] (s. 24, 41). Eijkman neamt de palatale [l] ek wol, mar net de palatalens fan oare apikale bylûden. Wol binne der út syn beskriuwing fan de sintralisearjende twilûden bysûnderheden te heljen dy't der op wize dat der ferbân leit tusken dy aparte kwaliteit fan sokke bylûden en it twadde elemint fan dy twilûden: 'In woorden als *gra.ět* (groot) krijgt de *ə* meestal het karakter van een E, vooral als er een *n* op volgt: *ba.ěnə* 'boon'. Dezelfde eigenaardigheid heb ik opgetekend in *jɔ.ěn* (geven) en ... [*du rɔ.ěst*] 'je liep'...' (§ 121). Allyksa fernijt er yn de §§ 16-18 dat de [ě] yn [*tuě.zən*] liket op 'e [ʌ] fan [*bʌlt*], dat yn [*jò.ět*] de skriuwstift rap stiicht troch it foarútskoven fan de tonge dy't de [t] foarmje moat, en dat yn [*hɔ.ěs*] by party de spanning fan de [ɔ] yn de mûlboaiem trochduorret nei de oergong yn [ě]; allegearre dus symptomen fan palataliteit. Eijkman jout yn § 129 ek oan hoe-

near at de palatale [l], dy't er werjout as [ll-], foarkomt. Fan belang foar ús is regel 2° b: 'na een achterklinker, mits die lang is en de l niet door een anderen medeklinker tot dezelfde lettergreep behorende gevolgd wordt, b. v.: stu:ll- (stoel), mɔ:ll- (meel), ik fa:ll- (ik viel), ska:ll-jəs (weegschaal), mɔ:ll-kən (melk); maar mɔlkə (melken), ho.lt (hout), sa:lt (zout) enz.'

No docht bliken dat yn al dy foarmen net it lange ienlûd mar it dêrmei besibbe sintralisearjend twilûd foarkomt. De palatale [l] oantsjuttende mei [l̥] hearre wy: [stu.ə̥l], [mɔ.ə̥l], [fa. ə̥l], [ska.ə̥ljəs] en [mɔ.ə̥lkən].³

By Eijkman fine wy *tôelef* (§§ 58, 90) en *môelken* (§ 90) omskreaun mei [ɔ.ə̥ll-], *koal* (§§ 58, 89) mei [ð.ə̥ll-], (yk) *fael* (§ 58 figuer) lykwols mei [al:-ll-], in ienlûd dus, al is de boaiem- en de tsjeakkurve sa't my taliket wol twatoppich; in notaasje [fa.ə̥ll-] soe dus net ferkeard wêze.

Eijkman is by syn ûnderskieding tusken ien- en twilûden tige tolerant. Dat jildt foar de hjirfoar neamde gefallen *koal* en *tôelef*, wêrby't er romte lit foar de opfetting dat wy dêryn mei in ienlûd te dwaan hawwe (resp. § 89 en 90). En al yn § 16 komt it út by syn beskriuwing fan de [u.ə̥] yn it wurd *toezen* [tu.ə̥zən], dy't dúdlik as twilûd oanwiisd wurdt, mar 'bij geringe lipronding /.../ verdwijnt' it twadde elemint 'voor het gehoor geheel en al'. Deselde dûbelfâldigens iepenbieret er oangeande it lûd yn *toezen* nochris yn § 88, dat 'in de bodemcurve /.../ zonder uitzondering' 'het karakter van den tweeklank /.../ vertoont' mar 'beschouwt men den klinker /.../ als een enkelen klank, dan is de schrijfwijze *tu:zən*.'

Yn ús tiden stiet it bestean fan sintralisearjende twilûden yn it Frysk net yn de kiif (ferl. *Fonologie* s. 118). De fokaalanalizes mei elektroanyske apparatuer troch De Graaf en Meinsma en De Graaf en Tiersma wize se dúdlik oan.⁴

Yn it Hylpersk besteane se like wis, mar allinnich foar in apikaal bylûd of as realisaasje fan fokaal + ferdowedronken [r]. Tsjin de teory fan De Boer kin ynlein wurde dat it twilûdich effekt dus weiwurde sil as – byg. troch assimilaasje – de neamde bylûden net mear palataal útsprutsen wurde. Sa is byg. Yn *oenkomme* [u.ə̥ŋkòmə] gjin apikaal bylûd [n] mear, palatale artikulaasje ûnmooglik en dochs hearre wy dêr in twilûd. Itselde docht him mei dy oarspronklike palatale [n] foar yn *oenbrynge* [u.ə̥mbriŋə] en *oenfiterje* [u.ə̥fiterjə]. Finale palatale [l], [t], [d] en [s] ferlieze har palatalens ek, at se gearrane mei besibbbe net-palatale farianten, byg. yn wurden as *sôellymje*, *foetdikte*, *noaddôr*, *boas sên*, of by sterkere palatalisearring troch in folgjende [j] lykas yn *bôetjen* en *skeeljild*.

Mar likegoed is de twilûdigens fan de foarôfgeande fokaal dêr ûnmiskenber en wy hawwe dêr dus net te krijen mei in palatale arrivée.

Yn dit pleit kin ek noch bybrocht wurde dat sa't yn it Frysk [uə] yn *stuollen* it ferkoartingsprodukt is fan [uə] yn *stoel*, ûntstien trochdat dat lêste wurd langer wurden is,⁵ yn it Hylpersk en yn it algemien yn it Súdhoeksk [ʌ] yn *stullen* ek de ferkoarting wêze moat fan in twilûd, yn dit gefal fan dat yn *stoel*, dat gjin ienlûd wêze kin, om't de ferkoarting dan in [u] opsmitten hawwe soe. Itselde jildt foar [ʊa] yn Frysk *hoasbân* út [oə] yn *hoas* en [oe] yn Hylpersk *hösbaand* [hœzba:nd] út it twilûd yn *hôes*.

Dêr't Eijkman it hat oer de kar tusken [u:] en [u.ə] (§ 107) seit er fan it twadde elemint fan it twilûd: 'Deze naklank is meer te beschouwen als de duidelijk hoorbare *glide* van de klinker tot de volgende medeklinker. Vóór *t*, *d*, *n* en *s* aan het einde van een woord mag hij vooral niet verwaarloosd worden, en om die reden heb ik hem in die gevallen in de transcriptie door *u.ə* voorgesteld, b.v. *fu.ə**t*, enz.' Hy sjocht gâns twilûden lykwols net foar fol oan. Yn § 102 seit er: 'De beweging der organen is over het geheel weinig krachtig en bijgevolg min of meer onbestemd; daardoor hebben de klinkers een neiging om in tweeklanken te ontaarden.'

No gyng it by Eijkman hjirfoar allinnich om it werjaan fan it efterlûdegarnituer, dus [u.ə], [ð.ə], [ɔ.ə] (en ek [a.ə] foar palatale [ɪ]). De twilûden [ɪ.ə], [i. ə], [ü. ə], [ʌ.ə], [ɛ.ə] en [a.ə] yn oare posysjes as foar palatale [ɪ], wurde by Eijkman ûnbeskromme as twilûden oanmurken.

De tsjinstelling [a:] - [a.ə] behannelt Eijkman wiidweidich yn § 112. It twilûd komt foar foar finale [t] en [n] en foar [nt]. Mar net foar finale [ɪ]: 'yk faal' [ʔik fa:l-] is 'steekwoord' 35 yn § 3 en wurdt grafysk foarsteld op s. 57. De kurven wize resp. oan: 1) de spanning yn de mûlboaiem, 2) dy yn de ûnderlippe, 3) dy yn de boppelippe, 4) de tsjeakbeweging en 5) de larinksbeweging en de stimbântrillingen. Alderearst wol ik stelle dat de kurve fan de mûlboaiem by de [al:] mei syn del-op-del-ferrin de opfetting fan twilûd [aə] wier wol liket te rjochtfeardigjen. De kwike oergong nei de [ə] tekenet him ôf yn de twadde dûk yn it ferrin fan dy line: dy wiist op in twadde ûntspanning yn de tonge. Ek de kurven foar de tsjeak en de boppelippe tsjutte in sinkroane beweging. oan.

Fierders mien ik de [aə] ek te hearren yn gefallen dêr't yn de sandhi twa [ɪ]'s oan elkoar folgje en ta ien gearrane; byg. yn 'it fael lyk fôr my del', 'hy fael langút oer de grûnde'. De iene [ɪ] kriget hielendal it karakter fan in initiale [ɪ]: de finale [ɪ] ferfalt en dêrmei de palatalens, ommers in initiale [ɪ] is nea palataal. En ek foar sa'n neutrale [ɪ] bliuwt it lûd diftongysk en hat de eigenskip om yn [aə] oer te gean: dat bewiist nochris dat it oarspronklike lûd in twilûd wie. Eijkman hat dy oergong ek bespeurd (s. 56). It komt my foar dat it twilûdskarakter noch mear útkomt trochdat de beide eleminten sa sterker artikulearre wurde, de [a] nei de [ɔ] ta en de [ə] nei de [ɪ]. Ik hâld it dan ek op dizze regel:

De lange efterfokalen [u:], [ò:], [ɔ:] en [a:] wurde ta sintralisearjende twilûden foar [t], [d], [s], [z], [n], [l].

Der is wol wat te sizzen op Eijkman syn beskriuwing yn § 112. Yn skift 1 moatte [la.ǝt], [ra.ǝt] en [ta.ǝt] mei [a:] werjûn wurde en dus nei it rjochter rychje; ferlykje Eijkman syn eigen transkripsjes [la:t], [ra:t] en [ta:t] op byg. s. 130 r. 17; [kva. ǝt] 'kwea' moat wêze [kva:] as sb., adj. en adv.; ferbûgd [kva. ǝdə.], ss. 130 Ib r. 17 en 19, 152 r. 74, 157 r. 109. Dêr folget út dat wy [a.ǝ] wol hawwe foar [t], mar net foar (oarspronklike) finale [d] en histoaryske [r] + [t], dus byg. yn [ha:t] 'haad' en [ka:t] 'kaart'. Under skift 2 moatte ek falle wurden wurden mei in finale [l] yn it wurdlied mei klam, dus *ael*, *fael*, *pael* en *skaeljes*. Yn skift 3 falt te ferbetterjen [hi va.ǝnt] ta [hi va.ǝn] (ferl. Eijkman s. 151 r. 50), wylst [ra.ǝnt] fansels net 'geronnen' mar 'gesmolten' wêze moat; Eijkman syn regel dat wy foar [nt] yn tiidwurden [a.ǝ] en yn haadwurden [a:] fine kin sûnder beswier steld wurde: 'hy baend in baand', 'it raent fan 'e raandle' (resp. hy bûn in bân, it raant fan 'e râne).

De stavering fan de hjirfoar besprutsen lûden

De stavering moast neffens it konsynje sa folle mooglik by dy fan it Frysk oanslute; wy sille sjen dat dat net altyd sa maklik wie. Hjir folgje, al of net yn sinferbân, in mennich wurden dy't foar en/of nei deselde bylûden lofts in twilûd en rjochts it dêroan besibbe ienlûd hawwe:

1. yk *baend* in *baand*
2. it *begôen* op *wônsde*
3. in *gewoanen* *goâne*
4. it *roet* *stoewt*
5. *raer* - *raak*
6. *kaei* - *kaap*

Opm.: 1-2. Hjir wurde de twilûden yn de stavering dúdlik ûnderskaat fan de ienlûden.

3. Ek hjir jildt yn it algemien dat it twilûd foarkomt foar [d], [t], [n], [s] en [l] mei as útsûndering lykwols *goâne*, dat ik mei in kapke murken haw.

4. By [u:] en [uə] hawwe wy wer de wenstige ferdieling: it lange effene ienlûd yn de bûgde foarmen fan de tiidwurden *doewe*, *skeuwe*, *snoewe*, *stoewe* komt troch de skriuwwize mei *w* net foar [d], [t] of [s] te stean; itselde lûd hearre wy wol yn *òpkloewd* 'opkleaune'.

5-6. Ik moat bekenne dat ik wat de skriuwwize fan *aer* en *aei* oanbelanget net wis bin. Ik haw se yndertiid oannommen om de [ɔ]-eftige [a] der ûnder te beflappen. Hoekema stelt it teken [å] út foar dat lûd (*Us Wurk* 25 s. 71), in treflik fonetysk simboal. Ek Blom past it ta yn syn *Hylper Wurdboek*, byg. yn it wurd foar 'pake': *aete* [å.ɪtə].

Dat [å]-lûd komt neffens my allinnich foar yn it twilûd [å.ə], de soasjale fariant fan [a.ə]. Mei't de ferbiningen *aer* en *aei* al folle mei dat [å]-lûd útsprutsen wurde moatte wy dêryn dan wol in twilûd hawwe en sa bin ik yndertiid ek kommen ta myn útstel om dêr *ae* te staverjen.

Mar is de donkere útspraak dêr algemien of as fariant algemien oanfurdige? B. de Boer noch T. van der Kooy Dsn. beskriuwe dy ferdonkering yn [a:r], [a:rə], De Boer al yn [a:i], [a:iə] (s. 39).

Ut DFWZ is allikemin wat te heljen dat wiist op farianten mei it [å]-elemint. Ik fyn dêr op s. 43-73:⁶

- (1) 5 x ae^C
- (2) 40 x aa^C (dêrby 9 x aaL/aaN)
- (3) 17 x $a^C\theta$
- (4) 4 x $aa^C\theta$
- (5) 1 x $ae^C\theta$

It docht bliken dat ae^C hielendal net útslutend ferwiist nei wurden mei it sintralisearjende twilûd [a.ə] noch dat aa^C útslutend ferwiist nei it ienlûd [a:]. Mar de lûdferbining [a:r(ə)] wurdt sûnder mear santjin kear werjûn mei *aar*, *are*.

Op 'e oanhelle dialektplaat hearre wy it [å]-elemint yn 'as 't waere' (4) en 'Staerum' (56), beide sein troch in ynkommeling (A), mar net yn 'in paar hûndert' (19) sein troch in âld-Hylper (B).

Yn dit ferbân komt my ek wer yn 't sin de ferheftigens fan in Hylper frou as party lju in [å.ə] seine yn 'in raeden dook' (in reade doek); 'it ys in raden dook, de dook is raa' lei se dêrtsjinyn en ûntstried sokken dêrmei dat der in twilûd yn hearde. Ik fiel no dan ek it measte foar de stavering *aar*, *are*.

Oangeande *kaai* en *kaaitjes* (ferl. DFWZ s. 68), dy't mei [a:i], mar ek mei [å:i] útsprutsen wurde, moat steld wurde dat dy moade rûnom yn Fryslân foarkomt, yn Koudum en Molkwar, mar ek yn Barradiel. It giet net oan om sa'n útspraak yn it wurdboek te sanksjonearjen salang't de sprekker wol beseft dat soks heart by de trant fan praten at men ûnder jins kornútsjes is en wakker beart. It soe in ûndersiik wurdich wêze om nei te gean mei hoefolle rjocht at it *Wurdboek* de hjir neamde lûdferbiningen registrearret as *aer*, *aere* en *aei*. De notaasje yn sa'n wurdboek moat ommers beskiedend wêze foar wa't de taal leare wol en foar de eigen Hylper dy't nei krektens sribbet.

Hoekema wiist yn syn bydrage ôf dat de dûbeltekens *oa* en *oe* sawol ienlûden, [ò:] en [u:], as twilûden, [ò.ə] en [u.ə], foarstelle kinne. Hy slacht foar de ienlûden foar *oa* (byg. *hoap*) en *ûû/ûCθ* (byg. *rûûf* - *rûven*) en foar de twilûden *óá* (byg. *bóat*) en *ûe* (byg. *skûele* 'skoalle'). Oanslutend skriuwt er foar folgjende [u], byg. yn it meartal fan *dûû* 'do': *dûûwen* ek de dûbele *ûû*. In kante oplossing, mar by einsluten is dy net oernommen yn it *Wurdboek* en efternei besjoen koe it der ek wol sûnder, om't it lûd foar [s], [z], [t], [d], [n] en [l] altyd twilûdich is

en mei *oe* skreaun wurde kin, sa't *oa* folge fan dyselde konsonanten altyd [ð.ə] is, útsein *goâne* 'gûne'. Wat *goâne* oangiet, it leit my sa by dat de útspraak dêrfan yn ferbân stiet mei *gould* 'goud'. By ûndersiik die bliken dat der njonken trije persoanen mei [ð.ə] fjouwer wiene mei [ð:] en ien wie net wis. Myn opfetting waard stipe fan mannen 'die geacht waren pilaren te zijn' en fan Van der Kooy en De Boer. Men soe ek *goalne* skriuwe kinne foar dit wurd. Lange ienlûdige foarfokalen foar [r] wikselje⁷ mei besibbe sintralisearjende twilûden foar fokalisearre [r], byg.:

(1) <i>jiir</i> [ji:r] 'jier'	<i>jiirdei</i> [ji.ðdei] 'jierdei'
<i>hear</i> [hɛ:r] 'hear'	<i>hearst</i> [hɛ.ðst] 'hearst'
<i>êrpel</i> [ɛ:rp(ə)l] 'jirpel'	<i>êrste</i> [ɛ.ðstə] 'earste'
<i>kuur</i> [kū:r] 'kuer'	<i>Ruurd</i> [rū.ðt] 'Ruerd'
<i>kleur</i> [klɛ:r] 'kleur'	<i>beurt</i> [bɛ.ðt] 'beurt'

De [ð] = [ɰ] = de foar in apikaal bylûd fokalisearre [r]. Troch de stavering gelyk te hâlden wurdt it ferbân mei it primêre wurd bewarre.

Wy hawwe ek oan de lange foarfokalen besibbe iepenjende twilûden dy't net troch [r]-fokalisaasje ûntsteane. Dat skift is beheind. Ik mien de oan [i:] besibbe [i.ð] yn bg. *lied* [li.ðt] 'lju', *sniend* [sni.ðnt] 'sneon', *siele* [si.ðlə] 'siele', *priend* [pri.ðnt] 'preaun', en de oan [ɛ:] besibbe [ɛ:ð] yn *bêalich* [bɛ:ðlɪx] 'bealich' en yn *lêacht* [lɛ:ðxt] 'ljocht', dy lêsten de iennichsten sûnder útriden [r] sa't in ûndersykje útwiisde; ferl. dêrnjonken mei [ɛ:] foar in [r] dy't bewarre is foar net-apikale konsonant, wurden as *êrpel* 'jirpel' en *êrm* 'earm' (adj.).

Mei de staveringen *ie* en *êa* binne de twilûden dan wol oanjûn.

De lêste lange foarfokaal, [æ:], hat gjin besibbe iepenjend twilûd nest him.

Der binne fierders noch twa *koarte* iepenjende diftongen [ɪð] en [ɛð] njonken de koarte fokalen [ɪ] en [ɛ]: (1) mei [ɪð]: *betiadde* 'betsjutte', *tiaster* 'tsjuster', *tjian* 'tsjin', Jildert, (mei *r*-fokalisaasje:) *bird* 'burd'; (2) mei [ɛð]: *bèadden* 'bean' p.pf., *kèaslik* 'gesellich', *tèande* 'tsjende', *hèalden* 'hâlden' p.pf., (mei *r*-fokalisaasje:) *erde* 'ierde', *hersk* 'hars'.

De koarte tsjinhingers fan dy twilûden, [ɪ] en [ɛ] fine wy resp. yn

(1) *yk wist* 'ik wist', Hidde, *tilt* 'tilt' - en

(2) *ledden* 'laden' p.pf., *restlik* 'rêstlik', *sende* 'snein', *fôrspeld* 'foarsein' (Eijkman s. 128).

Lykas yn *tilt* hawwe wy ek yn *fôrspeld* [fəspɛlt] fanwegen de morfeemgrins gjin diftong, dy't wy wol fine yn in wurd as *spèalde* [spɛðldə] 'spjelde'.

Ta de stavering fan it Hylper wurdboek

Dan geane wy no it lûdskrift bylâns fan it *Hylper Wurdboek* (s. 7):

(1) de tolve koarte ienlûden binne allegearre goed werjûn;
 (2) oan de tolve lange ienlûden moat ien tafoege wurde, de [ð:]; as foarbylden kinne tsjinje wurden as *hoalt* 'hout', *hoap* 'heap', *doaf* 'dôf' en *doar* 'doar';
 (3) de koarte twilûden binne folslein opjûn en dúdlik stavere. It lûd yn *buie* [böiə] 'boargemaster' achtsje ik gjin twilûd, mar in ienlûd folge fan it mediale bylûd [j], dat de stavering *bujje* liket my gaadliker ta. De [au], dy't Van der Kooy hearde yn *haukje* 'houkje', *naule* 'nâle', *au!*, *augustus*, *hau* 'healtsje', *skauwelspoen* 'skaafspoen', is by Blom ferfallen en yn neifolging fan De Boer beflapt ûnder de [ɔu]. Persoanlik haw ik de [au] wol konstatearre yn it Hylpersk.

(4) It oersjoch fan de lange twilûden kin ik it net mei lykfine:

a) fan it lofter rychje wurde alle foarbylden, op *oars* nei sein mei in ienlûd, dus [ji:r], [ɛ:rpəl], [ba:rə] ensfh., dat it rychje folgjende moat de stavering wêze: *jiir*, *bear*, *kuur*, *koer*, *kleur*, *oar* [ð:r] - dat tafoege wurde moat, *êrpel*, *böre*, *dôr*, *bare* en hja moatte of kinne alteas allegearre ferhúzje nei it blokje fan de lange ienlûden; it twilûd [ð.ə] ferfalt dus alhiel;

b) De tafel fan de lange twilûden soe der troch yn it lofter rychje dy foar apikale bylûden te setten, yn it middelste dy foar fokalisearre [r], beide dus hearrende ta de sintralisearjende kategory, en rjochts it skift mei de slutende lange twilûden, sa út komme te sjen:

i.ə	<i>lied</i>	<i>hierst, piirde</i>	i:u̯ <i>fiiuw</i>
I.ə (= ɪ.ə)		<i>bears</i>	I:u̯ <i>meau(w)</i>
ü.ə		<i>buurt</i>	
u.ə	<i>foet</i>	<i>doert</i>	u:ɨ̯ <i>boeie</i>
ö.ə (= ʌ.ə)		<i>beurt</i>	
o.ə (= ɔ̄.ə)	<i>koal</i>	<i>(oars)</i>	o:ɨ̯ <i>noait</i>
ɛ.ə	<i>bêalich</i>	<i>êrst</i>	
ɔ.ə	<i>hôes</i>		ɔ:ɨ̯ <i>môi</i>
a.ə, â.ə	<i>naet</i>		â:ɨ̯ <i>klaei (klaai)</i>
			a:u̯ <i>paau(w)</i>

Dat it twadde elemint fan de sintralisearjende twilûden hjir notearre is as [ə] hâldt yn dat ûnder dat teken beflapt binne de [ɪ]-fariant dy't wy hearre yn *foet*, *koal*, *hôes* en *naet* (dus nei efterfokaal en foar palataal bylûd), de [ɔ]- of [a]-eftige fariant yn *lied* en *bêalich* (dus nei in foarfokaal) en yn de wurden fan it middelste rychje, dêr't dy fariant ûntstien is út de fokalisearre [r].

De tafel oereagjende sjogge wy dat fan diftongearring troch fokalisearre [r] gjin foarbylden foarkomme nei de iepenste efterlûden [a:] en [ɔ:], wylst dat by de [ð:] fakultatyf is, fbb.: *aard*, *skrôrsryng* 'naairing', *oars*; yn

dat lêste wurd is wol wiksel tusken [ð:] en [ð.Ǿ].

c) By de tekens foar de bylûden (*Wurdboek* s. 8) misse wy njonken dat foar de eksplosive labiodentaal yn *haiven* en *wetter* - dy't ik leaver mei [v] as mei [v] werjaan soe - twa oare, te witten

(1) de spirantyske stimhawwende labiodentaal yn *draifde* en *loefgierich*, dêr't neffens my de [v] wol past, dus [draivdə] en [luvgi:rex] - en

(2) de eksplosive bilabiale healfokaal yn *doewen* 'dowen', *gowen* 'goeden', *mowen* 'moeten', foar te stellen troch in [u], dus resp. [du:uən], [go: uən], [mo:uən]. It *Wurdboek* brûkt dy [u] wol by de werjefte fan it twadde elemint fan de slutende twilûden yn wurden as *kiuwe*, *seanu*, *fêuwer*, *möukje*, *tou*, *fiiuw*, *meau*, *paau* en fan de w yn wurden mei de anlaut *dw-*, *kw-*, *sw-* en *tw-*. De lêzer komt it teken dus wol tsjin.

De skriuwwize *haiven* ynstee fan *haiwen* hat myn leafde net, omdat de útspraak mei [v], sa't wy dy ek hawwe yn *growwen* 'grêven', *wiwen* 'wiven', *roawer* 'rôver', foar it Frysk oer sa opfallend is. Yn it Frysk is dy [v] ynterfokaal nammentlik lang net algemien (ferl. yn dit stik Sipma, Fokkema yn it compendium fan de *Enc.*, Boersma en Van der Woude yn harren *Sprl.*). In praktyske oplossing is de skriuwwize mei *v* wol, sa't Hoekema oantoand hat yn syn artikel. Dat mei de regel dat de *v* yn in Hylper tekst as [v] útsprutsen wurdt en de wittenskip dat it Hylpersk wol in lûd [v] hat yn *draifde* ensfh. mar dêrom noch gjin apart foneem /v/ sil it wol ta moatte; as útbylding fan de útspraak kin de [v] dus net mist wurde.

Ik kom no noch op 'e werjefte fan de fonetyske realisaasjes fan de fonemen /w/ en /g/ yn it *Wurdboek*:

/w/ Yn it Hylperske *in swiren twaakwartjezen dweal* hearre wy yn de lêste trije wurden in labiodentale realisaasje fan de /w/. Yn it *Wurdboek* fine wy lykwols transkripsjes as [sɥ:ir], [tɥa:], [kɥatjən], [dɥl:l]. Ik wit net wat ik deroan ha: ik ha dat nea ûntdutsen mar altyd in [v] heard, it liptoskige momentane bylûd krekt as yn *wiir*, *waa*, *watjen*, *wealde*. Foar it Standertfrysk wurdt de healfokaal [u] foarskreaun, al duldzje Boersma en Van der Woude ek de konsonant; yn Sipma, *Ta it Frysk I* wurdt der net fan lûde.

It Hylpersk oangeande is Eijkman wis yn it karakterisearjen fan de *w* yn *twaa* (§§ 7, 83, 134), *twyntich* (§§ 7, 83), *dwaen* (§§ 83, 127) en de transkripsjes - dêrby ek nei [s] en [k] - op s. 129ff. as in labiodentale [v]. Dat bylûd is nei in eksplosyf faak frikatyf, seit er (§ 134). Op 'e dialektplaat fine wy ien foarbyld mei [tv] yn *twisken* (yn de útskreaune bylage r. 85). B. de Boer stelt op s. 107 dat /w/ labiodentaal is yn *twaa*, *twiske*, *twynge*, mar bilabiaal yn *dwaen*, *kwakkelfje*, *swarde*, *swêrd*, *sweet*. Van der Kooy komt alhiel net op in bilabiale realisaasje nei [s], [t], [k] en [d]; hy neamt wol 'de Engelse *w*' yn de slutende twilûden *aa*, *ou* en as tuskenkonsonant yn *fêuwer* ensfh.

De útkomsten fan Eijkman syn ûndersiik dogge hjir de dúdlikste útwizing: 'Bij deze *v* in *tva*: en *vEntør* is volgens de curven de verdikking van de bovenlip niet noemenswaard. Hetzelfde geldt van de onderlip, ja zelfs vertoont deze neiging tot een geringe verdunning' (§ 7). Ien en oar hâldt yn a) dat der gjin rûning fan de lippen yn 't spul is - dy soe ommers de artikulaasje fan de bilabiaal útmeitsje moatte - en b) dat der gjin eksploazje is, in term dy't hjir miskien gjin genede fynt; der is by dizze foarmingen gjin okklúzje. Wy meie foarsafier fan eksploazje prate as wy dêrûnder fersteane dat de /w/ realisearre wurdt troch snjiddich de ûnderlippe of beide lippen - labiodentaal of bilabiaal - loas te jaan.⁸ Dat lossen fan de artikulaasje is it waarnommen spreklûd. Wy kinne de oanrin, de perioade fan fernauwing wol lang oanhâlde, mar dy lossing net. In okklúzje is der nammers al yn de anlaut, al is de spanning slop: *Willem, waa*. En dêr giet in eigen artikulaasjepunt mei mank, ntl. boppe op 'e ûnderlippe. Foar myn besef set ik de toskan op 'e lippe, net de lippe tsjin de toskan. Foar dy artikulaasje wurdt de lippe fertinne (Eijkman §7). Yn it rychje (1) *waa?* (2) *ja waa?* (3) *ja Fa* (4) *Java* leit it artikulaasjepunt geandewei inerliker en leger, fan 1 nei 2, fan 2 nei 3, wylst it fan 3 nei 4 lyk bliuwt, mar fan fortis nei lenis giet. Yn *twa* komt it oerien mei (2) *ja waa?* en dêr is sa't Eijkman seit it lûd justjes frikatyf. *Fonologie* s. 38 lûdet fan de /w/ as labiodentale eksplozje, mar sjocht dêr gjin foneemwearde yn. Fan de oare kant is har tpearring 'gerond en met secundair (toegevoegd) geruis' net fan tapassing op ús liptoskige [v].

/g/ Wat is de útspraak fan dit foneem? It lit sawol in realisaasje as ploffer, [g], as as rûzer [ɣ] ta (*Fonologie* s. 123). De ploffer komt by Sipma allinnich foar yn de anlaut, by Fokkema ek en ek as begjin fan in wurdlied mei klam, wylst Boersma en Van der Woude boppedat yn in wurd as 'bûge' njonken [bu:ɣə] de útspraak [bu:gə] goedkarre, al hâlde se it derfoar dat it by de measte sprekkers mei [ɣ] wêze sil. Yn it Hylpersk is it altyd [g]. Dat kin Eijkman alhiel net ynsjen: 'De explosief *g* komt alleen sporadisch voor, en wel in plaats van een met klem gesproken initiale [ɣ]', de rûzer dus (§ 126). Van der Kooy ferswijt de ploffer hielendal. De Boer ûntstriidt it har. Hy hat 'te Hi. nooit anders gehoord dan de *occlusieve g*, behalve natuurlijk in fin. pos. en voor *s* of *t*' en dat is sa yn de hiele Súdhoeke (p. 94). It *Wurdboek* slút him dêr by oan. It jout de [g] yn wurden as *brêge, waigen, raigje, diggel, slagge, slagje, dogge, reggen* (pl.), *tyge, riggel, kaggel, boggel, roggelje*. Yn de lêste fjouwer falt ús dat op, om't it Frysk dêr de stimleaze *ch*, [x], hat ('richel', 'kachel' ensfh.); ek *liggem* 'lichem' haw ik optekene. Op 'e dialektplaat is de net-initiale [g] ek te hearren, sa byg. - mei ferwizing nei de rigelnûmers fan de útskreaune tekst - yn *tyge* (r. 71), *gesach eryl* (r. 22), *moaglik* (r. 31), *lòggers* (r. 37), *eigenaardigen* (r. 44), *miggen* (r. 46), *troch it*

(r. 55), *dêgen* (r. 71), *stooch bekend* (r. 84). De Snitsers hawwe it ek foar moade, sa byg. yn *Oege*, *drager*, *liger*, *teugengaen* [tö:gŋga:n].

Ta beslút noch wat oer de stavering fan de bastertwurden, dy't ús allegearre via it Hollânsk oanwaaid binne út de útlânske talen, foaral it Frânsk. De stavering moat net te fier fan de Hollânske ôfstean, mar wol moat yn de wurdliiden mei klam de eigen Hylper útspraak útkomme. No hat it *Wurdboek* û.o. dizze wurden: *admy'rael* [atmərɑ̃.ɪ], *dyry'gearje* [dirigI.ərjə], *doamyny* [do.əməni], *mykrofoan* [mikrəfo.ɪn], *mil'yeu* [mɪljɑ:], *offy'syeal*, [ɔfisjI.əl], *sytroen* [sətru.ɪn], *subsidy'earje* [söpsidijI.ərjə]. Wat dêrby opfalt is dat foar eltse *i* út de Hollânske wjergader in *y* ferskynt. De *y* is in treflik teken foar it koarte *i*-lûd, yn iepene sawol as yn sletten wurdliiden, mar it beart yn sokke wurden dochs wat oerdreaun, benammen yn wurdliiden sûnder klam, dêr't de hiele útspraak ferwylge is ta [ə], lykas byg. yn [atmərɑ̃.ɪ] en [do.əməni]. Ik soe mar leaver staverje: *admiraël*, *dirigearje*, *doameny*, *mikrofoan*, *miljeu*, *ðffisjeal*, *sitroen* en *subsidiëarje*.

Sa kin 't wol ta. It *Hylper Wurdboek*, gearstald fan Gosse Blom, is in dreech stik wurk mei grutte kunde en soarch útfierd, in treftige help by it learen en brûken fan de taal yn de omgong en it skriftlik pleit. Myn winsk is dat de kapsje dy't ik op ûnderdielen makke haw, dêr wat oan tafoegje mei.

Koudum

Sj. Zeijl

Noaten:

1. It Hylpersk hat wol de ienlûden [ɪ:], [ʌ:] en [ü:], it earste byg. yn *sneas* 'snies'. It hat net lykas it Frysk in [ö:] en sa hearre wy de [ʌ:] net allinnich yn *kleur*, mar ek yn *sneu* en *heupe*. De [ɪ:] bliuwt ek foar [r] in ienlûd (Eijkman § 94), lykas de [ü:], byg. *aiventuur*, dy't fierders allinnich foarkomt foar [f] en [v]: *druuf*, *nuver*.

2. Eijkman syn konstatearring waard my yn 1976 nochris befêstige troch Attje Postma (88) te Koudum, dy't yn 'dû hest em smoerd' en 'hy smoert eryl' yn de haadtiid-wurden in [u:] sei.
3. Op 'e dialektplaat fûn ik mar ien foarbyld: *de dykpaelen ferniie* 'de dykspeallen fernije' (stinsele byl. r. 18). Palataal is de [ɪ] ek 'na een vóór- of middenklinker, hetzij de *l* door een anderen medeklinker gevolgd wordt of niet: *he.l* (geheel), *bilə* (bijl), *hi fe.lt ət* (hij voelt het), *bült* (hoop), *viŋkəl* (winkel).' (Eijkman § 129). It ferskil tusken de foarlike [i]-útspraak fan de [ə] foar de Hylper palatale [ɪ] en [əl] yn it Frysk kin men beharkje as men Hylper *ôrdel* [ɔ:dɪl-]/[ɔ:dɪl-] nêst Frysk *oardel* [ðədəl-]/[ð:dɪl-] mei syn felare [ɪ] hat.
4. Ferl. T. de Graaf & G.L. Meinsma, *Ienlûd, twa lûden, twalûden; oanrin ta in fonetyske stúdzje*, yn *Us Wurk* 27 (1978) s.81-88; des., *De brekking fan sintralisearjende twalûden yn it Frysk*, yn *Us Wurk* 29 (1980) s. 77-82; T. de Graaf & P. Tiersma, *Some phonetic aspects of breaking in West Frisian*, yn *Phonetica* 37 (1980) s. 109-120.
5. De Graaf & Tiersma, o.w.. - G. van der Meer, *Frisian breaking; a hypothesis about its historical development*, yn *Us Wurk* 26 (1977) s. 10: 'We do not find cases of breaking where the non-broken corresponding member is a monophthong'.
6. C = consonant, L en N jouwe de felare [ɪ] en [n] oan, de tsjinstelden fan de palatale [ɪ] en [n]. Ferl. De Boer, o.w. s. 53.
7. Gjin wiksel lykas bedoeld yn P. Sipma, *Ta it Frysk I* s. 49 en s. 53.
8. *Fonologie* s. 75 § 5.- De Graaf & Meinsma o.w. s. 81-82.